

УДК 72.03 (477.8)

к.арх., доцент Потапчук І.В.,
Національний університет водного господарства
та природокористування, м. Рівне

ПРИРОДНО-ЛАНДШАФТНІ ДОМІНАНТИ ЯК АКТИВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ АРХІТЕКТУРНОЇ КОМПОЗИЦІЇ ІСТОРИЧНИХ МІСТ ВОЛИНИ.

Проаналізовані старовинні плани окремих волинських поселень, місцевості яких мають чітко виражений рельєфний фактор; встановлений взаємозв'язок природних домінант з формуванням архітектурно-просторової структури. Визначені зони найвищої композиційної активності і панорамні зони огляду архітектурних домінант та їх комплексів, виявлені активні вододіли. Зроблено наголос на проблемі збереження та відновлення своєрідності природно-ландшафтного середовища, яке лежало в основі розвитку архітектурної композиції історичних міст.

Ключові слова: Природно-ландшафтні чинники, архітектурно-просторова структура, архітектурні домінанти, історичне місто, архітектурна композиція, зони композиційної активності, амфітеатр.

Природно-ландшафтні чинники, зокрема домінантні елементи територій, включені в систему просторово-організованих архітектурних домінант, утворюють містобудівну композицію поселень в цілому та історичних міст зокрема. Архітектурно-просторова структура переважної більшості давніх поселень формувалася і пов'язана з особливостями їх природно-ландшафтною підоснови. Саме природні домінанти є одними з провідних чинників, що визначають загальний вигляд міста.

Актуальність проблеми дослідження обумовлена як недостатністю її вивчення, так і сучасними потребами містобудування, що вимагають чіткої картини архітектурно-просторової еволюції історичних поселень під впливом природно-ландшафтною ситуації з метою органічного включення нової забудови в історичну частину міста та прилеглий ландшафт, а також охорони та збереження ідентичного міського і природного середовища. Адже, як зазначає Є. Водзинський, роль пам'яток архітектури, цінних містобудівних чи природних утворень у довіллі треба спеціально досліджувати щоб зрозуміти чутливість історичної містобудівної системи до будь-якого стороннього втручання [2, с. 247-248]. Одним з видів містобудівної діяльності є виявлення і збереження тих природно-ландшафтних чинників, що є невід'ємним компонентом міського ландшафту, гармонійно доповнюють і організовують

архітектурне середовище та забудову поселення; створення заповідних зон в історичних містах, які включають архітектурні пам'ятки з прилеглою територією; відновлення ландшафтів для повернення своєрідного оточення архітектурних ансамблів. Поряд з тим в ряді випадків досить гостро стоїть проблема порушення повноцінного сприйняття архітектурних доміант через втрату чи спотворення первісного природно-ландшафтного середовища, як естетичного чинника, композиційний потенціал якого лежав в основі формування того чи іншого архітектурного комплексу.

Окремі аспекти проблеми, зокрема, виявлення характерних природно-ландшафтних факторів історичних міст Волині, їх ролі в локалізації архітектурних доміант, формуванні архітектурного образу поселень, їх панорам та перспектив знайшли відображення в працях таких вітчизняних вчених, як Є. Водзинський [2], Б. Колосок [5-7], П. Ричков [8], П. Сас [9] та ін.

Мета дослідження полягає в виявленні своєрідності природно-ландшафтною ситуації окремих історичних міст Волині, а саме природно-ландшафтних доміант, які приймали активну участь в формотворенні архітектурної композиції; розкритті основних принципів впливу природно-ландшафтних доміант на архітектурно-просторову еволюцію міст. Методика дослідження ґрунтується на визначенні стану вивчення проблеми, здійсненні аналізу території волинських міст з метою виявлення природно-ландшафтних доміант, виявленні принципів формування архітектурної композиції поселень в розглядуваному контексті.

Особливості будь-якого поселення, в тому числі й історичного, його загальний образ визначають і формують три взаємопов'язані компоненти побудови і сприйняття міста: міське середовище, архітектурно-просторова композиція, міський ландшафт [2, с. 248], які і лежать в основі його „формули своєрідності”.

Найбільш активно в архітектурно-просторовій еволюції досліджуваних поселень брали участь ландшафтні доміантні елементи, які за планувальною і просторовою конфігурацією є локальними чи точковими утвореннями, що формують композиційні вузли місцевості (окремі підвищення серед рівнин, водойм та біля них) та лінійні і протяжні, що утворюють природно-композиційні осі (ланцюжок пагорбів чи підвищень, їх сукупність, підвищені протяжні береги річок, вододіли). Отже, домінуючі елементи ландшафту і гармонійно пов'язані з ними архітектурні доміанти (споруди оборонного та репрезентативного характеру, культові споруди), їх ансамблі були основою архітектурно-просторової композиції історичних міст Волині, що формували вигляди поселень – так звані зони композиційної активності, панорами, силуети, перспективи, локальні міські пейзажі.

Домінуючі частини рельєфу території в більшості випадків використовувалися для розміщення на них замкових комплексів, палаців, церков, костелів монастирів, які завдяки своєму вертикальному спрямуванню ще більше акцентували увагу на даному природному утворенню і брали активну участь в формуванні архітектурної композиції поселення.

Так, територія старого міста **Острога** мала горбисту поверхню, окремі пагорби якої представляли собою своєрідні природні домінанти, що були вдало використані при формуванні як окремих фрагментів забудови, так і загального образу поселення (рис. 1). Високий пагорб над річкою став природним вузлом, який зумовив утворення і формування висхідного елементу міського організму. На „судовій” горі розташувався ансамблевий комплекс Острозького замку, що проглядався з усієї прилеглої території, до складу якого, входило чотири основні будівлі: Вежа мурована (XIV століття), Нова (Кругла) башта (XIV століття), Богоявленська церква (1521 р.), Надбрамна дзвіниця (1905 р.) [8, с. 76-77]. Видові точки, з яких ансамбль розкривався найефективніше, знаходилися біля підніжжя пагорба з півдня з однієї з вулиць, південного сходу, заходу та з правого берегу Вілії зі сходу.

В ході дослідження даної проблеми заслуговує на увагу одна із складових архітектурного ансамблю замку – Вежа мурована. Тут слушно привести твердження Г. Алфєрової про те, що такі витвори архітектурно-будівельної діяльності, які спираються на існуючі природні образи і самі включаються в світ природи, що нас оточує, є витворами високого мистецтва [1, с. 186]. Саме до таких витворів і відноситься Вежа мурована, яка являє собою цілісний об'єкт, утворений шляхом інтеграції природного компонента та елемента антропогенної діяльності: вежа примикає до пагорба таким чином, що з однієї сторони є органічно „вживленою” в схил підвищення.

На узвишші давнього пригородка на фундаменті культової споруди ще 1442 року був зведений римо-католицький костел (XV – XIX століття) [13, с. 19].

Активну композиційну роль в формуванні образу центральної частини Острога відігравав єзуїтський колегіум, заснований в 1624 році [8, с. 91]. Будучи найкрупнішою спорудою і розмістившись на рівнинній території, він був тією архітектурною домінантою, яка „збирала” навколо себе забудову частини міста, що знаходилася між двома планувальними осями.

На північний схід від замку недалеко від міських воріт на Ізяслав був розміщений монастир кармелітів, який в величині значно поступався будовам єзуїтського колегіуму, проте в силу свого розташування на відносно рівнинній місцевості він відігравав роль містобудівного акценту, що підчиняв собі прилеглу територію, розташовану в вигині річки Грабарки і обмежену двома

планувальними осями – трактами на Ізяслав та Новоград-Волинський [8, с. 94]. Недалеко від монастиря кармелітів, на схід від нього була збудована синагога (XVI століття) [8, с. 95].

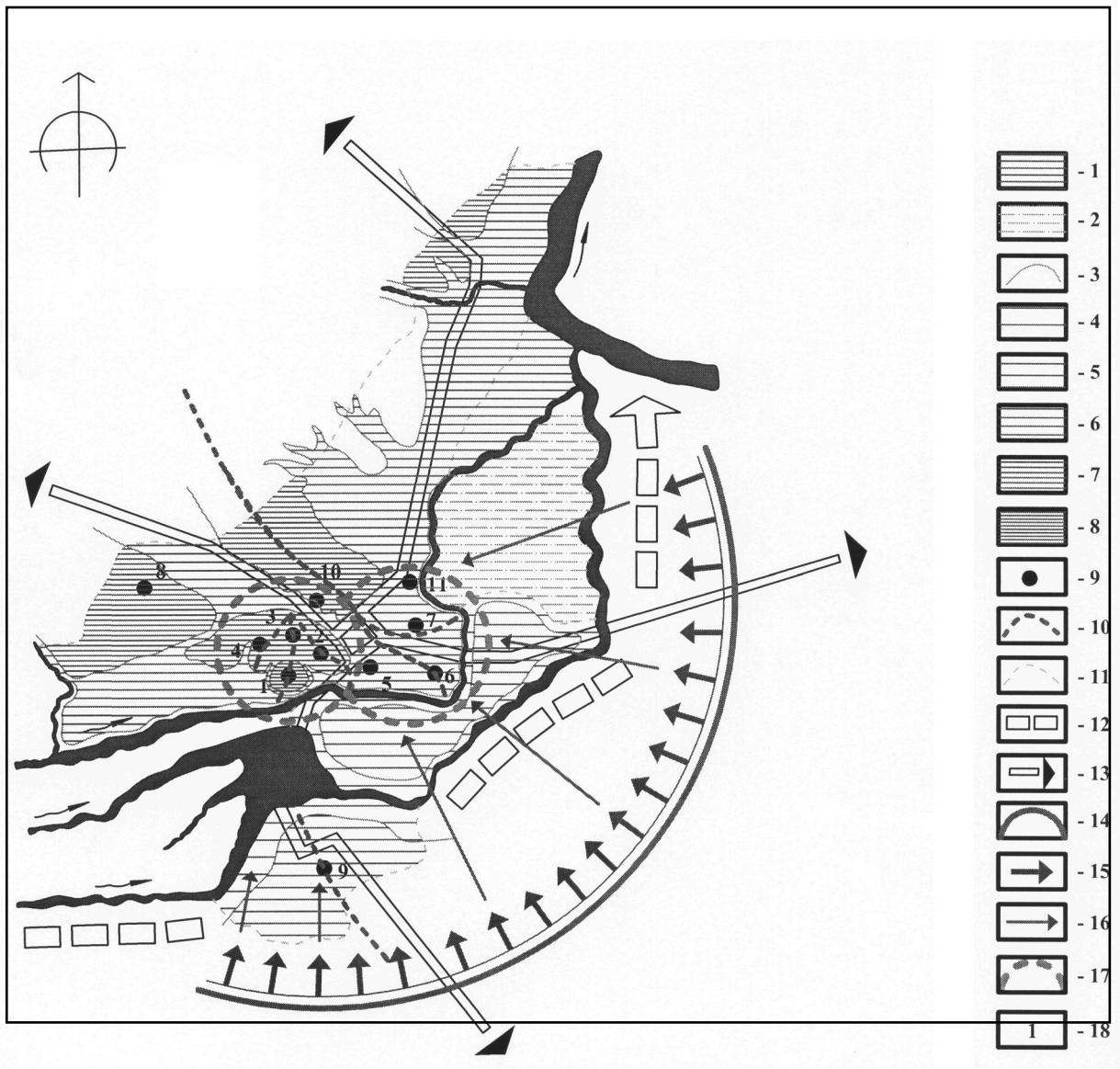

Рис. 1 Природно-ландшафтні і архітектурні доміанти в формуванні архітектурно-просторової композиції м. Острога (за планом кінця XVIII століття)

1 - водойма, 2 - заболочена місцевість, 3 - рельєфні кромки, 4, 5, 6, 7, 8 - території з різними відмітками поверхні від найнижчої до найвищої, 9 - архітектурні доміанти, 10 - активні вододіли, 11 - межі поселення, 12 - природно-композиційна вісь, 13 - головні планувальні осі, 14 - формотворчі панорамних зон огляду архітектурних доміант, 15 - візуальна орієнтація простору зонами огляду, напрямком споглядання архітектурних доміант, 16 - напрями формування фокусів зон найвищої композиційної активності, 17 - зони найвищої композиційної активності, 18 - нумерація архітектурних доміант: 1 - Богоявленська церква, 2 - Успенська церква, 3 - Миколаївська церква, 4 - костел, 5 - монастир кармелітів, 6 - синагога, 7 - єзуїтський колегіум, 8 - монастир капуцинів, 9 - Воскресенська церква, 10 - Луцька башта, 11 - Татарська башта.

В північно-західному напрямку від центрального ядра міста, біля зовнішньої сторони земляного валу, що втратив до того часу фортифікаційне значення, в середині XVIII століття виник третій монастирський комплекс – кляштор капуцинів [8, с. 94]. Монастир капуцинів, розташувавшись за мурами перекликався з іншими висотними акцентами міста.

Досить активною в природно-ландшафтному аспекті була підвищена територія старої частини міста на північ від замку, де розташовувались такі споруди, як Миколаївська церква, Успенський костел, Успенська церква, академія та типографія. При цьому важливу роль в формуванні архітектурного обличчя центру Острога відігравав Успенський костел, що розмістився в 100 м від замку і був збудований ще в 1442 році [8, с. 94-95].

На території Нового міста однією з споруд, що панувала над монотонною забудовою та однорідним рельєфом була Воскресенська церква, розміщена біля планувальної осі. Церква не лише об'єднувала прилеглу забудову, а й композиційно пов'язувала територію Нового міста зі Старим.

Старе місто планувальними осями було умовно поділене на чотири частини, кожна з яких мала свої містобудівні орієнтири, що поєднували їх забудову в цілісно організовану структуру. Архітектурні доміанти кожної з частин були розташовані з врахуванням природно-ландшафтної ситуації – використанням природних доміант у вигляді пагорбів та підвищених частин місцевості, а у випадку рівнинного рельєфу використовувався прийом контрасту, завдяки чому споруди підчиняли, об'єднували навколо себе простір.

Характерними вузлами, завдяки своєму розміщенню на головних планувальних осях, виступали чотири міські брами, що на протязі XVI століття були споруджені для захисту в'їздів до міста і мали вигляд потужних башт з воротами. Не розташовуючись на характерних точках рельєфу, брами були складовими архітектурно-просторової структури поселення, що виділялися в загальній панорамі міста і являли собою своєрідні елементи міського пейзажу.

Проаналізувавши природно-ландшафтні особливості поселення можна сказати, що на його прибережній території сформувалися три зони найвищої композиційної активності, де і була локалізована переважна більшість архітектурних доміант. В ландшафті міста можна виділити один головний амфітеатр, що був утворений плином річок Грабарки та Вілії і розміщувався на сході міста, а в його геометричному фокусі знаходився рогоподібний півострів. Даний амфітеатр формував панорамну зону огляду простору території півострова та розміщених тут архітектурних доміант.

На вододілах міста знаходилася певна частина архітектурних доміант: активними були чотири вододіли на трьох з яких знаходилось по одному містобудівному акценту, а на четвертому – два.

Підвищені ділянки рельєфу території міста **Луцька** теж були уміло використані як природні акценти для розміщення на них архітектурних домінант. Формування системи архітектурних домінант в природно-ландшафтному середовищі Луцька досить ретельно дослідив Б. Колосок [6, с. 25-32].

Так, за його твердженням, в основі забудови території історичного ядра поселення були покладені принципи розкриття просторово-візуальних властивостей існуючих форм рельєфу. Три різні за розмірами та висотою пагорби, що утворювали територію острова були використані для розміщення на їх вершинах архітектурних домінант [6, с. 27]. На них були локовані відповідно церкви Іоана Богослова (в Верхньому замку на найвищому пагорбі) [5, с. 7], Святого Дмитра (на території Окольного замку на середньому пагорбі) [5, с. 15], Святого Миколая (на території старого міста на найнижчому пагорбі) [6, с. 27].

В результаті штучного розширення острова, коли була створена підвищена витягнута з півночі на південь ділянка на території Окольного замку на мисовому південному краю в кінці XIV століття був побудований католицький монастир, а подальше розширення даної ділянки зумовило розташування тут палацу Вітовта [6, с. 27]. Таким чином, на ландшафтній домінанті Окольного замку, що володіла високою природно-композиційною активністю, були локовані три архітектурні домінанти, які своїм розташуванням на одній прямій підкреслили поздовжню вісь даної ділянки, що проходила вздовж штучного каналу.

На захід від палацу Вітовта на початку XVIII століття на місці оборонної споруди [6, с. 27], що знаходилась майже над самою річкою в південно-західній частині поселення [3, с. 9] була побудована будівля синагоги.

Природна вісь, утворена видовженою підвищеною ділянкою, що проходила паралельно до штучного каналу була закріплена ще двома архітектурними домінантами – Покровською церквою та церквою Лазаря, яку з часом замінили на Братську церкву [6, с. 27-28].

В ході подальшої містобудівної еволюції відбулося штучне розширення третьої підвищеної ділянки в західному напрямку, що призвело до появи нової природно-просторової осі острова, в результаті чого на ній були збудовані три архітектурні домінанти – костел Святої Трійці, церква Катерини та монастир кармелітів [6, с. 28], перша з яких була розташована на території Окольного замку.

Біля штучного каналу на території Окольного замку поруч з костелом Святої Трійці в 1545 році був зведений костел єзуїтського монастиря [9, с. 52].

Потрібно сказати, що в формуванні архітектурного образу міста особлива

перевага надавалася береговій лінії річки Стир. Архітектурні доміанти, розміщені на підвищеній території берега активно тяжіли до річки, утворюючи головний фасад старого міста з західного напрямку. Формування системи архітектурних доміант цієї частини міста відбулося по кривій, яка своєю конфігурацією повторює контур штучного каналу.

На території міста за річкою Глушець, що називалася Хмельник знаходилися дві природні доміанти, потенціал яких був використаний при формуванні архітектурно-просторової структури даної частини міста. На вищому з двох пагорбів (Градна гора) була споруджена церква Параскеви-П'ятниці [7, с. 46], на дещо нижчому (Свята гора) - Пречистенський монастир [7, с. 45]. На підвищенні над Глушцем був побудований Василівський монастир [7, с. 45].

Своєрідність природно-ландшафтної ситуації зумовило формування двох зон найвищої композиційної активності на території замкового та міського островів і чотирьох на правобережжі, які і стали місцем локації значної кількості містобудівних акцентів. На території поселення можна виділити три панорамні зони огляду міського, замкового островів, правого берега Глушця та їх архітектурних доміант.

На міському острові Луцька виділяються два головні вододіли, які визначили розташування чотирьох з локованих тут архітектурних доміант, ще одна доміанта знаходилася на одному з другорядних вододілів. Активними були також вододіли лівобережжя – тут були локовані три містобудівні орієнтири.

Формування системи архітектурних доміант міста **Базалії** відбувалося в взаємозв'язку з такими природно-ландшафтними характеристиками місцевості поселення, як підвищені пагорби та річкова мережа. З огляду на даний факт, містобудівні акценти поселення були зосереджені в старій частині міста. Так, на підвищенні, що мало круті схили з півночі та північного заходу в 1719 році була зведена Успенська церква, яка першопочатково була побудована на самому краю пагорба [12, с. 537], потім, напевно з умов безпеки, була перенесена дещо віддалік на те місце, де вона зафіксована на плані кінця XVIII століття. На підвищенні в північно-східному напрямі від попередньої культової споруди розташована ще одна архітектурна доміанта – Преображенська церква з 1765 року [12, с. 54].

Дані культові споруди знаходилися на кінцях діагоналі, уявно проведеної з південного заходу на північний схід в старій частині міста. Обидві були розташовані на краю підвищення над водами річки. Перша з них мала сусідство з однієї сторони Случі, а з іншої – струмка, друга розташовувалася над Случчю.

В центрі північної частини поселення, поблизу захисного валу в 1760 році

був зведений мурований костел [14, с. 120]. Таке розташування забезпечувало його хороший візуальний зв'язок з двома вище згадуваними архітектурними домінантами. Розташування даних культових споруд утворювало наближено в плані прямокутний трикутник, з прямим кутом в місці спорудження костелу.

Природно-ландшафтна ситуація місцевості Базалії зумовила формування однієї зони, що володіла найвищою природно-композиційною активністю - вона являла собою мисову ділянку, на вершині та в середній частині якої були локалізовані архітектурні домінанти. В зоні панорамного огляду, яка формувалася головним амфітеатром потрапляла мисова ділянка території старого міста з його містобудівними орієнтирами.

Задіяними в архітектурно-композиційному відношенні були окремі вододіли поселення. Одна з архітектурних домінант знаходилася на головному вододілі, ще дві – на двох другорядних.

Природні домінанти, якими виступали локальні підвищення були використані і для формування архітектурного образу міста **Овруча**. Так, на пагорбі біля дитинця, на схід від нього близько 1190 року була побудована Василівська церква [4, с. 116]. В самому замку, що теж був локований на підвищенні знаходилась Кузьмодем'янська церква [15, с. 774]. На території дитинця замість цієї церкви пізніше був побудований єзуїтський колегіум, переданий згодом в розпорядження базиліанського монастиря.

Аналізуючи старовинний план кінця XVIII століття бачимо, що на підвищенні, яке знаходилось на північ від замку були розташовані дві архітектурні домінанти – соборна церква та кляштор домініканів. На схід від Василівської церкви теж на підвищенні знаходилась домініканська каплиця. Ще на одному підвищеному пагорбі, що знаходився за територією старого міста на протилежному березі притоки Норині на захід від замку в 1678 році була збудована Преображенська церква [10, с. 311].

Отже, архітектурну композицію міста формували вертикальні акценти у вигляді культових споруд, які розміщувались на природних домінантах – своєрідних природних вузлах, завдяки чому підсилювалося їх містобудівне значення, а архітектурні споруди набували повного гармонійного злиття з оточуючим середовищем – природним фоном для сприйняття загального вигляду міста.

Таким чином, на формування системи архітектурних домінант міста здійснював вплив рельєфний чинник. Всі згадані культові споруди були розміщені на підвищеннях на краю рельєфних уступів, утворених над водоймами і були скупчені в старій частині міста, тяжіючи до Норині, а точніше до водної гладі ставу. Центром тяжіння їх можна назвати базиліанський монастир, розміщений на території дитинця.

З огляду на природно-ландшафтну „картину” Овруча, яка, на відміну від місцевості попереднього поселення відзначалася наявністю скупчення певної кількості природних домінант в вигляді підвищень, на території міста сформувалося чотири різні за розмірами зони найвищої композиційної активності, потенціал яких і був використаний для локації тут архітектурних домінант. На території поселення можна виділити дві зони панорамного огляду (утворені амфітеатрами), фокуси яких були направлені на територію старого міста та, зокрема, ланцюжок природних підвищень з локалізованими тут архітектурними домінантами.

Територія поселення старої частини утворювала три активні вододіли, які обумовили розташування чотирьох архітектурних домінант. Композиційно задіяним був вододіл лівобережної території, розміщеної між Норинню та струмком - тут був локалізований один вертикальний акцент.

Отже, як видно з проведеного аналізу окремих історичних волинських поселень вміле використання рельєфного фактору, його природного потенціалу забезпечило створення унікальних в своєму роді пам'яток архітектурно-ландшафтного мистецтва, природним фоном яких в ряді випадків слугувала водойма, що виконувала естетичну функцію і забезпечувала формування неповторних красвидів.

Підводячи підсумки, необхідно сказати, що рельєф належить до порівняно стабільного чинника в природно-ландшафтному середовищі на відміну, наприклад, від гідрографічного фактору. Тому проблема збереження даного компонента в міському середовищі не стоїть гостро, проте ситуація, що склалася в багатьох випадках вимагає деякої корективи, оскільки на даний час досить часто перспектива, яка відкривається з тієї чи іншої точки місцевостей історичних міст захищена новими будовами, що впритул підступають до замкових комплексів чи культових споруд і створюють „візуальне забруднення” – заважають повноцінному розкриттю панорами та окремих видів. Прикладами такого негативізму сприйняття є, наприклад, замковий комплекс Острога та Луцька. Потрібно також зауважити, що розкриттю панорами більшості історичних ансамблів заважає такий природно-ландшафтний чинник, як рослинність, що надміру розрослася за певну кількість років і є складовою фону даних архітектурних домінант.

Отже, розумний підхід до збереження архітектурних об'єктів та їх природно-ландшафтного оточення є одним з найголовніших завдань сучасних містобудівних рішень реконструкції і розбудови історичних зон поселень.

Таким чином, підсумовуючи вище сказане, можна зауважити, що при спробі втручання в історичне середовище міста потрібно вивчити і проаналізувати всі природно-ландшафтні чинники, що лежали в основі

формування архітектурних композицій, встановити ступінь їх збереження і по можливості, враховуючи всі аспекти сучасного містобудування провести їх відтворення (в випадку втрати) або здійснити збереження в містобудівному ансамблі. Містобудівна діяльність повинна бути направлена на забезпечення оптимальних умов існування пам'яток архітектури, охорони їх історичного середовища. Проведене дослідження демонструє наскільки важливим є визначення та збереження особливостей візуального сприйняття пам'ятки, які визначаються в першу чергу природно-ландшафтними чинниками, що лежали в основі локалізації тих чи інших історичних архітектурних утворень. Результати роботи можуть бути використані при визначенні меж зон охорони пам'яток, зокрема зони охоронюваного ландшафту.

Використана література

1. Алферова Г. Русские города XVI-XVII веков. – М.: Стройиздат, 1989. – 216 с.
2. Водзинський Є. Питання охорони своєрідності історичних міст України // Архітектурна спадщина України СУ – 2. – Київ, 1995. – С. 242-253.
3. Денисюк В. Луцьку 910 років. – Луцьк.: Надстир'я, 1995. – 64 с.
4. Древнерусское градостроительство X-XV веков / Под ред. Н. Гуляницкого – М.: Стройиздат, 1993. – 392 с.
5. Колосок Б., Мах П., Санжаров Л. Луцьк: історико-архітектурний нарис. – К.: Будівельник, 1972. – 60 с.
6. Колосок Б. Традиции использования рельефа в градостроительстве // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. – К., 1980. – С. 25-32.
7. Колосок Б. Грамота Свидригайла про Василівський і Пречистенський монастирі // Літопис Волині. Ч. 1. – 2001. – С. 41-50.
8. Рычков П. Дорогами южной Ровенщины. – М.: Искусство, 1989. – 176 с.
9. Сас П. Феодальные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI века. – К.: Наукова думка, 1989. – 232 с.
10. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 1 – Почаев, 1888. – 436 с.
12. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Т. 4 – Почаев, 1899. – 736 с.
13. Хведась А. Острозький державний історико-культурний заповідник. – Л.: Каменяр, 1985. – 56 с.
14. Bazalia // Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich T.1. – Warszawa, 1880. – s 120-129.
15. Owruć // Słownik geograficzny Królestwa polskiego i innych krajów

słowiańskich T.7. – Warszawa, 1886. – s 772-780.

Аннотация

Проанализированы старинные планы отдельных волыньских поселений, местности которых имеют четко выраженный рельефный фактор; установлена взаимосвязь естественных доминант с формированием архитектурно-пространственной структуры. Определены зоны наивысшей композиционной активности и панорамные зоны обзора архитектурных доминант и их комплексов, установлены активные водоразделы. Сделан акцент на проблеме сохранения и восстановления своеобразия природно-ландшафтной среды, которая была основой развития архитектурной композиции исторических городов.

The summary

Ancient plans of the separate Volynsk settlements which districts have accurately expressed relief factor are analysed; the interrelation of natural dominants with formation of architecturally-spatial structure is established. Zones of the highest composite activity and panoramic zones of the review of architectural dominants and their complexes are defined, active watersheds are established. The emphasis is placed on a problem of preservation and restoration of an originality of the prirodno-landscape environment which was a basis of development of an architectural composition of historical cities.